

Erken Ortaçağ'da Güney Kafkasya'nın Türk Toplumu veya Güney Kafkasya'nın Erken Ortaçağ Tarihine Yeni Bir Bakış

Arzu Memmedova*

Giriş

Sovyetler Birliği dönemi, Türk halklarının tarihinin karmaşık dönemlerindedir. Çağdaş araştırmacılar tarafından 6 aşamaya ayrılan Sovyet Milli Politikası'nın¹ hakim milletçilik-Rus milletçiliği aşamasında, Rus kimliği, tarihi ve dili üzerinde inşa edilecek Sovyet halkının şekillendirilmesi amacıyla yürütülen Ruslaştırma politikasının en büyük kurbanı olan Türk halkları, etnik kimliklerinden, isim ve tarihlerinden mahrum bırakılmış, bir kısmı hatta “hain” ismiyle ata yurtlarından sonsuza kadar sürgün edilmişlerdir. Azerbaycan Türkleri de diğer Türk halkları gibi bu siyasetin kurbanı olmuş, halkın ismi ve dili elinden alınmış, tarihi ciddi tahriflere maruz kalmıştır. Son defasında sonuçları, kusurlu kabul edilerek iptal edilmiş ve düzenleyicileri kıyıma uğratılmış olan 1937 yılı nüfus sayımının, “Halkın Milli Yapısı” bölümünde, Azerbaycan Türkleri kendi isimleriyle, yani Türk olarak kaydedilmişlerdir.²

1939 yılı sayımında ise artık Türk halkının ismi Azerbaycanlı olarak gösterilmiştir. Oysaki, ülke arazisinde yaşayan diğer halkların hiçbirinin etnik kimliğiyle oynanmamış, hatta sayısı en az olan halkların ismi bile değiştirilmemiş, olduğu gibi kayıt altına alınmıştır.³

Bu dönemde Azerbaycan'da “Türk” sözcüğü, halkın ve dilin adından kaldırılmış, yasak sözcük ilan edilmiştir. Türk dili, ismiyle birlikte devlet dili statüsünü de kaybetmiştir. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin 1921 ve 1937

* Doç. Dr., Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü/AZERBAYCAN

1 Sovyet Milli Politikası günümüzde 6 aşamaya ayrılmaktadır: 1. Devrim ve İç Savaş Dönemi (1917-1925); 2. Pozitif Diskriminasyon (ayrımcılık) Politikası (1926-1939); 3. Hakim Milletçilik-Rus Milliyetçiliği (1940-1955); 4. “Yerleştirme” (1956-1970); 5. Karşıtlıkların Artması (1971-1985); 6. Yeniden Yapılandırma (1986-1991) (A.Şerbak, Bolyaçeves, L., Platonova Y., “*İstoriya Sovetskoy Nasionalnoy Politiki: Kolebaniya Myatnika*”, Politiceskaya Nauka, Sy.1 (2016), s. 102.

2 1937 Yılı Genel Nüfus Sayımı: Genel Sonuçlar. Belgeler ve Materyaller Dergisi, 2007, Moskva: ROSSPEN, s. 86-108,

3 1939 Yılı Genel Nüfus Sayımı.

yılı Anayasalarına, devlet dili ve genel olarak Türk dilinin statüsü meselesi yansımamıştır. Yalnız 1937 yılı Anayasası'nın 41. maddesinde şöyle kaydedilmiştir: "Yasalar ve Azerbaycan SSC Baş Sovyeti Başkanlığı'nın ferman ve açıklamaları, Azerbaycan SSC Halk Komiserleri Sovyeti'nin karar ve emirleri Azerbaycan, Rus ve Ermeni dillerinde ilan edilir."⁴

Göründüğü gibi Anayasa'ya göre ülke ahalisinin ekseriyetini oluşturan Türklerin Azerbaycan dili olarak isimlendirilen dili, statüsünü kaybederek, Rus ve Ermeni dilleriyle birlikte kullanılan dile dönüşmüştür.

Azerbaycan'da yerleşen bu hakim ideolojiyi temellendirmek amacıyla, Azerbaycan Türklerinin kökenine dair özel anlayış şekillendirilmiş, milli tarih tahrif edilmiştir. Azerbaycan ve genel olarak Güney Kafkasya halkını yerleşikliğine göre yerli ve gelmelere, kökenine göre ise Kafkas dilli, İran dilli ve Türk dilli gibi gruplara bölmüşlerdir. Azerbaycan Türklerinin, Kafkas dilli ve İran dilli halkın XI-XII. yüzyılda Selçukluların gelişi ile Türkleşmeye maruz kalması sonucunda şekillendiği kaydedilmiştir. Bölgede, mevcut anlayışlara göre, milattan önce IV. yüzyıldan XI-XII. yüzyıllara kadar, İran Azerbaycanı arazisinde, X. yüzyıl Arapça eserlerde "Azeri" olarak bilinen İran dilli Atropatena halkı mevcut olmuş, bu zamana kadar ise söz konusu arazide etnik kökeni kesinleştirilemeyen ve muhtemelen Hürri dilli (Kafkas dilli) ve Elam dilli halk yaşamıştır. Kuzey Azerbaycan'da ise eskiden genel olarak Kafkas dilli boylar yaşamışlardır. Erken ortaçağın Alban halkı da Kafkas dilli olmuşlardır ki, Arap kaynaklarında bu dil "Arran dili" olarak geçmektedir. Ön Asya ve Güney Kafkasya, XI-XII. yüzyıllarda Selçuklu-Oğuzlar tarafından işgal edildikten sonra, Atropatena'nın İran dilli, Albanya'nın Kafkas dilli ahalisi asimilasyona mazur kalmış, sonuçta çağdaş Türk dilli Azerbaycan halkı yaranmıştır. Göründüğü gibi, anlayış üç ana kısımdan oluşmaktaydı:

“1. Atropatena'nın Oğuz dönemine kadarki halkı İran dillidir. (İ. Dyakonov, İ. Aliyev, E. Grantovskiy ve bir takım Batılı ve İranlı bilim adamları);

2. Oğuz dönemine kadarki Albanya halkı Kafkas dillidir. (A. Şanidze, İ. Dyakonov, K. Trever, E. Krupnov, İ. Aliyev, G. Melikişvili, G. Klimov, A. Novoselsev vb.);

3. Azerbaycan'ın her iki kısmında XII-XIII yüzyıllarda Azerbaycanlıların halk olarak şekillenmesinde Oğuzlar ve Kıpçaklar halledici rol oynamışlardır

4 1921, 1927, 1937, 1978 Yılı Azerbaycan SSC Anayasaları, s. 44.

(B. Bartold, V. Jirmunskiy, G. Klimov, A. Novosel'sev, İ. Aliyev, M. Şarifli, R. Hüseyinov vs.)".⁵

Aynı düşünceler, Azerbaycan Türklerinin etnogenezinden bahseden Sovyet antropologları V. Bunak, V. Alekseyev ve diğer araştırmacılar tarafından da ileri sürülmüştür. 1972 yılında Sovyet araştırmacı bilim adamlarından Alekseyev, "V Poiskakh Predkov" (Ecdadın Arayışında) eserinde, Azerbaycan Türklerinin etnik kökeni sorununu şu şekilde açıklamaktaydı:

"Azerbaycanlılar Kafkasya'nın özel halklarıdır, yalnız Azerbaycanlılar ve Güney Dağistan'ın bazı etnik grupları için karakteristik olan antropolojik tipe sahiptirler. Sovyet antropologu V. V. Bunak'tan sonra biz de bu tipi, Kaspi Tipi olarak isimlendireceğiz."⁶

Yazar bu tipi, Hint-Afgan ırkına ait olan özel ve bağımsız bir birim olarak değerlendirmektedir. "*Son derece esmer,...., koyu siyah saçlı, koyu siyah gözlü insanlar-ışte budur Hint-Afgan ırkı*" diyen yazar, sonra okuruna şöyle bir soru sormaktadır: "*İlginç değil mi, Kafkasya'nın Türkçe konuşan Müslüman halkı, fiziki tipine göre Türkün hiçbir zaman olmadığı güney arazilerinin sakinleri olan ve tamamen farklı sistemin dillerinde konuşan halklara benziyor? Hayır, benzemiyor, neredeyse aynıdır?*"

Sovyet döneminde Azerbaycan halkının antropolojisine dair temel düşüncelerin yazarı olan V. Alekseyev'e göre, Ön Asya'nın kadim halkının dillerine akraba dillerde konuşan boylar, şimdiki Azerbaycan'ın güneydoğusundan gelen Hint-Avrupalılar olabilir. Onlar fiziki tiplerine göre çağdaş halktan kesinlikle farklı değillerdi. I. binyıllm ortalarında ya da sonlarında onların barışçıl gelişimi, göçebelerin kitlesel göçleri ile dağılmıştır. Yeni Türk dilini getiren bu göçebeler, bu dili Azerbaycan'ın bazı yerlerinde barışla, diğer yerlerinde ise kılıç gücüne yaymışlardır.⁷

V. Alekseyev'in Azerbaycanlıların etnogenezi ile ilgili bu düşünceleri, Sovyet döneminde şekillenmiş temel düşünceden kaynaklanmaktaydı. Hatta Türkiye tarihçiliğinde bile Azerbaycan Türklerinin etnogenezi ile ilgili düşünceler, hakim anlayışın dışına çıkmamıştır. Örneğin Faruk Sümer'e göre, Azerbaycan'da 3 aşamalı bir Türkleşme süreci yaşanmıştır: 1. Selçuklu Dönemi, 2. Moğol Dönemi, 3. Moğol Sonrası Dönem (Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi Dönemi). Yazara

5 G.Geybullayev, *K Etnogenezu Azerbaydjansev*, Elm, Baku 1991, s. 18

6 V. Alekseyev, *V Poiskakh Predkov*, "Sov. Rossiya", Moskova 1972, s. 282.

7 V. Alekseyev, *age.*, s. 284.

göre birinci dönem Türkleşmenin başladığı, ikinci dönem geliştiği, üçüncü dönem ise bu sürecin tamamlandığı dönemdir.⁸

Göründüğü gibi Faruk Sümer de Güney Kafkasya ve Azerbaycan'ın XI. yüzyılda Selçukluların gelişine kadarki Türk toplumunu görmezlikten gelmiş, B. Miller, İ. Oranskiy, V. Jirmunskiy, S. Yeremyan, İ. Savina, İ. Aliyev, G. Klimov ve diğerlerinin düşüncesini paylaşmıştır. Şöyle ki, 1930 yılında Miller şunları kaydetmekteydi: “XIV. yüzyılda Azerbaycan'ın Türkleşmesi süreci henüz tamamlanmamıştı.”⁹ İ. Oranski'nin bu soruna bakışı ise aşağıdaki gibi idi:

“XI-XVIII. yüzyıllardan itibaren (Selçuklu ve özellikle de Moğol işgalleri döneminden) dağlık İran'ın kuzeybatı vilayetlerinde ve Azerbaycan'da Türk dillerinin yayılma süreci devam etmekteydi. Bu vilayetlerin İran dilli halkı, zamanla Türk (Azerbaycan) diline geçmiş ve yalnız az bir kısmı, kendi İran dillerini-Tat, Taliş, Kuzeybatı İran'nın lehçelerini günümüze kadar muhafaza etmişlerdir.”¹⁰ Diğer bir araştırmada ise konuyla ilgili düşünceler şöyledi:

“İtiraf etmek gerekir ki, milattan sonra birinci binyılın ikinci yarısı boyunca, belki de daha erken dönemde, çeşitli Türk etnik grupları buraya gelmişlerdir. Lakin bu gruplar, Güney Kafkasya'nın doğusunun etnik görüntüsünü değiştirmemiş ve çağdaş Türk dilli Azerbaycan halkının yaranmasının temelini atmışlardır. Değişikliklerin nedeni ise Selçukluların XI. yüzyıldaki seferleri olmuştur.”¹¹

Bu düşüncenin sahibine göre Selçuklu seferleri ile başlayan değişiklikler, yaklaşık XV. yüzyılda Azerbaycan halkının yaranması ile sonuçlanmıştır.

Aynı düşüncüyü N. Volkova da kabul etmektedir: “Türkçe konuşan halkların göçü sonucunda XIV. yüzyılda, Güney Kafkasya'nın doğusunda yerli halkın dilinin asimilasyonu yaşanmış, ekseriyeti Azerbaycan dilinde konuşmaya başlamışlardır.”¹²

Kalıplaşmış bu hakim anlayış taraftarlarının birbirine yakın düşüncelerine daha fazla örnek göstermek mümkündür. Lakin burada söz konusu düşünceleri

8 Faruk Sümer, Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1957 s. 429

9 B. Miller, “*K Voprosu o Yazıke Naseleniye Azerbaydjana do Oturçeniya Etoy Oblasti*”, Uç. Zapiski İENK, vıp. I, Moskva 1930, s. 212

10 İ. Oranskiy, *Osnovi İranskogo Yazıka. DrevneİRanskiye Yazıki*, Moskva 1979, s. 49.

11 A. Novoselov, Paşuto V., Çerenin A., *Puti Razvitiya Feodalizma*, Moskva 1972, s. 56

12 N. Volkova, “Etniçeskiye Prosesı v Zakavkazye v: XIX-XX vv.”, Kavkazskiy Etnograf, sb. IV, Moskva 1969, s. 18.

özetleyerek kaydetmek istiyoruz ki, mevcut anlayış, milattan önceki dönemde Güney Kafkasya ve tarihi Azerbaycan topraklarında Türklerin varlığını kesinlikle kabul etmemektedir. Bu anlayışa göre, en iyi durumda, milattan sonraki ilk yüzyıllarda bu bölgeye Türkler gelmiş, lakin onlar burada etnik ortamı değiştirecek güce sahip olmamışlardır. Yalnız XI. yüzyılda Selçuklu/Oğuzların seferleri, burada etnik manzarayı Türklerin lehine değiştirmiş ve yerli halkın asimilasyonu sonucunda XIV-XV. yüzyıllarda Türkçe konuşan halk yaranmıştır.

Araştırmacıların ekseriyetinin rahatlıkla bahsettikleri asimilasyon süreci aslında son derece karmaşık ve zor bir süreçtir ve yukarıda kaydedilen zaman diliminde bile hızlı etkililiği inandırıcı görünmemektedir. Azerbaycan tarihinde bunun birkaç örneği mevcuttur. Örneğin milattan sonra VI. yüzyılda Sâsânî hükümdarı Hüsrev Anuşirevan, imparatorluğun kuzey sınırlarında yani, Hazar Denizi'nden Karadeniz'e kadar uzun bir set yaptırarak askeri kaleler inşa ettirmiş, aynı şekilde buraya imparatorluğun sosyal desteği rolünü oynayacak halk yerleştirmiştir.¹³ Yerleştirilen bu Tat halkı, bölgede aynı şekilde asimilasyon sürecine hız kazandırmalıydı. İlginçtir ki, yerleştirilen bu halkın kendisi de araştırmacıların İran dilli - Kafkasya dilli olarak isimlendirdikleri ortamda asimilasyona maruz kalmıştır. Fakat bu Türkleşme süreci, Tatları yeni yaranan Türk halkının bir parçasına dönüştürememiştir. Günümüzde de Azerbaycan'da Tatlar farklı bir halk olarak tanınmaktadır.¹⁴

Selçukluların gelişine kadar bölgede diğer bir göç, Araplar tarafından gerçekleştirilmiştir. Arap kaynaklarının verdiği bilgilere göre Araplar, Azerbaycan'ı ele geçirdikten sonra, iki mahalden-Basra, Kufe ve Suriye'den Arap kabileler buraya getirilmiş ve her biri olabildiğince toprak ele geçirmiştir. Bazıları ise Arap olmayanların (Acemlerin) toprağını satın almışlardır.¹⁵

Arap göçmenler, Muğan, Şirvan ve Arran'da geniş arazilere sahip olmuşlardır. Fakat bu süreçte de ilginçtir ki, külli miktarda Arabın Azerbaycan'da bulunması ve Kur'an'ın dilinin geniş yayılmasına rağmen, bu durum yerli halkın Araplaşması ile sonuçlanmamıştır. Z. Bünyadov, konuyla ilgili olarak şunları kaydetmektedir:

“1. Muhtemelen Arapların ve Arran halkının farklı dinlerde (Albanya'da halk Arap fetihleri döneminde Hıristiyanlık dinine mensuptu-A. M.) olması buna engel oldu;

13 Z. Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Esrlerde*, Azərneşr, Bakü 1989, s. 42.

14 G. Cavadov, *Azərbaycanın Azsaylı Xalqları və Milli Azlıqları*, Elm Neşriyyatı, Bakü 2000, s. 79.

15 Z. Bünyadov, *aqe.*, s. 163.

2. Veya muhtemelen Arran halkının bir kısmı (Albanlar) çok çabuk Araplaşmaya maruz kalmış, Araplarla kaynayıp karışmış, sonralar ise Selçuklu Türkleri geldikten sonra Araplarla birlikte Türkleşmeye maruz kalmışlardır.”¹⁶

Hilafetin desteğiyle uzun süreli göç sürecinden geriye kalan ise yalnız Arab, Arablı, Arabuşağı, Arabşamlı, Arabgedim, Arabsarvan, Arabbasra, Arabocag, Arabşekil vs. gibi toponimlerdir. Yukarıda belirtildiği gibi, asimilasyon sürecinin zor ve karmaşık süreç olduğunu dikkate alacak olursak, kısa süre zarfında aynı gruba mensup halkın iki aşamalı asimilasyona maruz kalması gerçekçi görünmemektedir. Çünkü bu süreçte elverişli, yabancı olmayan, herhangi bir ortak değere dayanan ortam son derece önemli role sahiptir. Öyleyse bölgeye nakledilen İran dilli Tatlar ve Araplar için tüm desteklere rağmen böyle bir ortam mevcut değildi. Bu da onların kendi misyonlarını yerine yetirmelerine imkan vermemiştir.

Peki Türkler, hakim düşünceye göre kendileri için yabancı olan ortamda yerleşik kültürün taşıyıcılarını kısa sürede nasıl Türkleştirebildiler? Ya da İran dilli-Kafkas dilli ahali, Türkleşmesi ile sonuçlanan asimilasyona gerçekten mazur kaldı mı? Bu sorular, objektif ve subjektif nedenlerden, Güney Kafkasya ve Azerbaycan'ın kadim ve erken ortaçağ dönemi tarihindeki boşluklardan kaynaklanarak, tahriflere maruz kalmış olan Türk toplumunun tarihinin yeniden araştırılmasını son derece önemli hale getirmektedir.

Güney Kafkasya Türklerinin Kadim Tarihinin İzleri

Kaynaklar tarih biliminde mevcut olan hakim düşünceyi yani, Türklerin Kafkasya'ya XI. yüzyılda gelişi ve burada bir Türkleşme sürecinin temelini attıkları düşüncesini kabul etmemektedir. Haklı olarak tarihçi Z. Bünyadov kaydetmektedir ki, Azerbaycan halkının Türkleşmesi yıllarca devam etmiş, bu sürecin başlangıcının ortaya çıkarılması son derece karmaşıktır ve bu sorun şimdye kadar çözümünü bulamamıştır. Bazı araştırmacıların yaptığı gibi, Türkleşmenin XI-XIII. yüzyıllarda yaşandığını kabul etmek doğru değildir. Türkleri Azerbaycan arazisine dışarıdan gelmiş bir unsur olarak kabul etmek yanlıştır. Çünkü bu durumda, yerli, büyük ve son derece derli toplu Türk kabile teşekküllerinin varlığı görmezden gelinmektedir.¹⁷ Hatta Oğuz/Selçuklu dönemine kadar Azerbaycan'ın güneyinde yaşayan halkın İran dilli, kuzeyinde yaşayan halkın Kafkasya dilli olması düşüncesinin katı taraftarı olan tarihçi İğrar Aliyev bile yazılarında, Türk unsurunun burada daha erken dönemde var olduğunu kaydetmektedir:

¹⁶ Z.Bünyadov, *age.*, s. 170.

¹⁷ Z.Bünyadov, *age.*, s. 171.

“Türk unsurlarının Azerbaycan'da daha eski dönemde, milattan sonraki ilk yüzyıllarda (belki de daha erken) yayılmış ve burada kısmen meskunlaşmış olmalarına, yine gelme Türk dilli boylarla “Kaspi” kökenli yerli ahali arasında lenuistik akrabalığın bulunmasına rağmen Türk dili, Medya (Med) ve Atropatena'nın yerli dili olarak kabul edilemez.”¹⁸

Böylece Türklerin Kafkasya'nın kadim tarihindeki yeri ve rolüyle ilgili düşünceler farklı olsa da, onların burada daha erken dönemde, yani Selçukluların gelişine kadar kalabalık bir topluluğa sahip oldukları inkar edilemez gerçektir. Bölgede Türklerin en eski döneminin, Z. Bünyadov'un kaydettiği gibi, uzun süren bir sürecin başlangıcının aydınlaştırılması, son derece karmaşık olsa da imkansız değildir. Arkeolojik kazılar, kapsamlı olmasa da kaynaklardaki bilgiler, etnotoponimler, hidronimler ve türkizmalar, birçok karanlık meseleye açıklık getirmeye imkan vermektedir. Mezolitik Çağ'ın yapıtı sayılan Gobustan kampında kaya üstü tasvirler zemininde unutulmuş ve bu zamana kadar araştırmaya konu edilmemiş damgaların, günümüzde halı ve diğer eşyalardaki süs simgelerine dönüşmüş piktografik yazı işaretleri yani, Türk damgaları ile mukayesesi, bunun aynı medeniyet olduğu ve taşıyıcılarının da birbirleriyle sıkı bağlı olduğunu bize söyleme hakkını vermektedir.

N. Aristov'un kaydettiğine göre, Türk göçebelerin soy adları dışında, etnik içeriklerini gösteren diğer simge, daha çok davarların üzerine vurulan, lakin soyun ve üyelerinin diğer mülkiyeti üzerinde de rast gelinen ve imza yerine geçen işaret, mühür şeklinde kullanılan ve yine de soya ait varlıklarla bağlı olan soy damgaları, soy mülkiyetinin simgeleridir. Anlaşılan Türk damgaları, en eski tarih olarak V. yüzyılda hatırlatılmaktadır:

“Ev hayvanlarına işaret konmakta ve dışarıda başkalarınınkilerle karışacak olursa, hiçkimse götürmemektedir. Fakat şüphesiz hayvancılıkla uğraşan Türklerin daha erken bir zamanda soy damgaları bulunmuştur. Soy damgalarının, önceler soy tanrıların veya koruyucu ruhların tasviri iken, sonralar kesilmek veya yakılmak için daha elverişli olan basit geometrik figür şekillerini alarak soy mülkiyetinin sembolüne dönüşmüş olması da mümkündür.”¹⁹

18 İ. Aliyev, *Oçerki Po Drevney İstorii Azerbaydjana*, İzd. Akadem. Nauk Azerbaydjanskoy SSR, Baku 1956, s. 59.

19 N. Aristov, *Zametki Ob Etničeskom Sostave Tyurksikh Plemen i Narodnostey i Svedeniya Ob İkh Čislennosti*, Jıvaya Starina, 1896, vıp. III-VI, s. 285-286.

Qobustan'da bulunan damgalar, daha çok daire ve 3 yere ayrılmış bir ana direktten oluşmaktadır. Taş üzerindeki damgaların yalnız birinde 3 direk, direkt olarak daireye birleştirilmiştir. Gobustan damgaları ile Aristov'un açıkladığı ilk damga simgeleri arasında son derece benzerlik bulunmakta ve kanaatimizce araştırmacıyı bekleyen bu örnekler Z. Bünyadov'un da kaydettiği yerli, büyük ve oldukça kompakt yaşayan Türk boylarının şekillenme tarihinin başlangıç noktasını açıklayan önemli tarihi gerçeklerdir.

Sonraki dönemlerde yaşanan her akım, sadece burada var olan Türk toplumunun sayısını artırmış ve onu teşkilatlandırmıştır. Tesadüfi değildir ki, milattan önce I. binyılda boyların Doğu'dan Batı'ya, Batı'dan Doğu'ya, Kuzey'den Güney'e ve tersi yönde göçünden sonra biz, tarihi Azerbaycan topraklarının kuzeyinden güneyine kadar her yerinde, aynı zamanda bölgenin tamamında İskit/Saka izleriyle karşılaşmaktayız. Milattan önce VII. yüzyılın sonlarında Ön Asya'daki siyasi süreçlerin merkezinde yer alan İskitler, Azerbaycan topraklarında devlet kurmuşlardır. İ. Aliyev'e göre doğru olan, İskit Çarlığı'nı Azerbaycan İskit Çarlığı olarak isimlendirmektir. Çünkü bu devletin Manna ile sınır olan asıl arazisi her bir durumda Azerbaycan arazisinde-kısmen güneyi, kısmen de kuzeyi olabilir-yerleşmiştir.²⁰ İskitler, Çar Partatua ve oğlu Madiya döneminde Persiya'nın kuzeyinde güçlenmiş, Urartu Çarlığı'nı işgal ederek başkenti Sakız'a nakletmiş, batıda yeni topraklar ele geçirmişlerdir.²¹ Arkeoloji kazılar sonucunda ortaya çıkarılan Kanlı Nehri kıyısı İskit/Saka kurganları ve günümüzde İran'a bağlı olan Güney Azerbaycan'da Manna tarihinin en önemli kaynaklarından olan Ziviye buluntuları da bunu onaylamaktadır. Ziviye köyü sakinleri tarafından Sakız köyü yakınlığında bulunan defineyle ilgili olarak P. Girişman'ın kaydettiğine göre, burayı ele geçiren İskitler, ona kendi isimlerini vermişler ve Sakız sözü Saka kelimesinden yararlanmıştır²².

Milattan önce IX-VII. yüzyıllara ait edilen Ziviye definesinde bulunan maddi kültür örneklerini araştırmacılar, Kuban kıyısı ve Kuzey Karadeniz kıyısı sanat abideleri ile karşılaştırmışlardır.²³ A. Godar'a göre, Ziviye buluntularındaki eşyalar sentez edilmiş Manna-İskit kültürü örnekleridir. İşte bu sentez sayesinde sonralar Ön Asya ve Orta Rusya'da yayılmış olan "İskit hayvani üslubu"nu yaratmışlardır.²⁴

20 İ. Aliyev, *age.*, s. 102.

21 T. Rays, *Skifi. Stroitelı Stepnıkh Piramid*, Tsentrpoligraf, Moskva, 2003, s. 40.

22 S. Gaşgay, *Manna Döleti*, Azernesır, Bakü 1993, s. 11

23 B. Piotrovskiy, *Vanskoye Tsharstvo*, Moskva, 1959, s. 255.

24 S. Gaşgay, *age.*, s. 12

Azerbaycan'da İskit/Saka²⁵ kültürünün yaygın olması bir tesadüf değildi. Güney Azerbaycan'da, Urmiye Gölü Havzası'nda yaranmış olan Manna Devleti'nin 4. hükümdarı Ahşeri döneminde, ülkenin eyaletlerindeki İskit/Sakalar, Kutı ve Lulubilerle birlikte yaşamaktaydılar. Taş yapıtların birinde Asur hükümdarı Esarhaddon'un (m. ö. 680-669) kendisiyle ilgili verdiği bilgiler son derece ilginçtir ve Manna ülkesi halkıyla ilgili yukarıda kaydettiğimiz düşüncüyü onaylamaktadır: “*Mannalılar ülkesinin ahalisini, boyun eğdirilemeyen Kutileri dağıtan, kendilerini kurtaramayan muttefik- İskit İspakan'ın- ordusunu kılıçtan geçiren*”.²⁶

Mannalı-İskit ikilisinin m. ö. VII. yüzyıldan itibaren tarih sahnesinde görünmesi ve siyasi süreçlerde sık sık isminin zikredilmesi, bölgede süren etnik süreçlere farklı yaklaşmanın zorunlu olduğunu gösteren asıl meselelerdendir.²⁷ Aynı zamanda bu sıraya, Azerbaycan'ın kuzey topraklarında Sakasena, Sakandere, Sakantala, Sakan yerleşim birimi, Zagatala (Sak-a-tala), Balasakan, Varsak etnotoponimlerini de dahil edebiliriz. G. Geybullayev, günümüzde Ermeni işgali altında bulunan Karabağ'ın dağlık kısmının ortaçağ kaynaklarındaki Arsakh (Arsak, Ersak) ve tarihi Azerbaycan topraklarındaki Zengezur'un eski isminin Sisikan (Si-sak-an-Si Sakları) toponimlerinin de Saka etnonimi ile ilgili olduğunu kaydetmiştir.²⁸ Azerbaycan tarihçisi, Albanya'da 3 etnonimin-Alban, Gargar ve Saka'nın taşıyıcılarını etnik kökenine göre kadim Türkler olarak kabul etmektedir.²⁹ Azerbaycanlı araştırmacı Elvira Latifova'ya göre, Azerbaycan'ın Gakh ilinde ve Dağıstan'ın bu bölgeye sınır vilayetlerinde yaşayan azınlık halklarından birinin taşıyıcısı olduğu Sakhur etnonimi de Sakalarla ilgilidir.³⁰ Kanaatimizce bu iddia gerçeği yansıtmaktadır. Şöyle ki, Sakhurlardan doğuda, çağdaş Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Gabele

25 Bizanslı Stefan “Saka” sözcüğünü “İskit” sözcüğünün eşanlamlısı olarak takdim etmekte ve silahlı (kalkanlı) İskitlerin Saka olarak isimlendirildiğini kaydetmektedir. Çünkü kalkanı onlar bulmuşlardır. Bak. V. Latuşev, *İzvestiya Drevnikh Pisateley Greçeskikh i Latinskikh o Skifju i Kavkaze*, T.I, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, SPb, 1890, s. 265.

26 S. Gaşgay, *age*, s. 72.

27 İskitler sadece Manna'da değil, bölgede kalabalık bir topluluğa, siyasi olayları etkileyebilecek güce sahiptiler. Herodot'un verdiği bilgilere göre, Kiaksar'ın (m.ö.625-685) döneminde İskitler Medya'da bölge meskunlaşmışlardır. Bak. Gerodot, *İstoriya*, s. 25.

28 G. Geybullayev, *Azerbaycanlıların Etnik Tarihine Dair*, Elm, Bakü 1994, s. 50.

29 G. Geybullayev, *K Etnogenezu Azerbaydjansev*, Elm, Baku 1991, s. 101.

30 Sakhurların yaşadıkları köyü Sakh, kendilerini ise Sakhlar olarak isimlendirildiğini kaydeden yazar, Sakhurların yaşadığı bölgede Saka etnonimini muhamaza eden yeteri kadar toponimin varlığına dayanarak onların daha sonralar Kafkas dilli Alban boyları tarafından asimilasyona maruz kalmış Sakalar olduğu düşüncesini ortaya atmaktadır. Bak. E.Latifova, *İlisuyskoye Sultanstvo*, “Şerg-Gerb” neşriyatı, Baku 2010, s. 82.

ilinin Nic köyünde yaşayan Udinler, günümüzde Kafkasya dilli Alban halkı olarak kabul edilse de, antik kaynaklarda bu etnonim İskit boylarına ait kılınmaktadır. Örneğin antik yazar Plini, Udinleri İskit boyları olarak isimlendirmektedir.³¹ Klavdiy Ptolomey ise Azerbaycan'ın kuzeydoğusu ve Hazar Denizi kıyısı boyunca yaşayan boylar arasında bunların ismini zikretmektedir: "... *Kaspi Denizi boyunca Ud, Olond, İsond ve Herler (yaşamaktadır).*"³² Lakin S. Yeremyan'a göre, İori-Alazan (Gabırır-Ganikh) vaidisinde de Doğu Gürcistan boyları Kartlar ve Kahlar tarafından asimile edilmiş Uti halkı yaşamıştır. Bölgede bu etnonimi muhafaza eden hiçbir makrotoponimin bulunmamasını, aynı zamanda da Makedonyalı İskender'e karşı savaşta Hahameniş hükümdarı III. Dara'nın ordusuna katılan Albanlar ve Sakasenlerle birlikte Utilerin (Udi) isminin zikredilmemesini temel alan G. Geybullayev, kendilerini bu bölgenin yerli sakinleri olarak kabul etmemektedir.³³ Lakin ilginç olan gerçek şudur ki, Rusya İmparatorluğu'nun 1886 yılında Güney Kafkasya'da yaptığı nüfus sayımı verilerinde Udinler, Yelizavetpol Eyaleti ve Gazak kazası nüfusuna kayıtlı gösterilmişlerdir.³⁴ Oysaki çağdaş Udinler, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yalnız Gabele ili arazisinde yaşamaktadırlar. Eğer antik kaynaklarda kaydedildiği gibi, Udinler İskit/Saka boylarıdır, bu durumda İskit/Saka ismini taşıyan makrotoponimlerin kaldığı kuzeybatı bölgesinde G. Geybullayev'in de söylediği gibi, ayrıca Udin ismine rast gelmemek, o kadar da şaşırtıcı değildir. Bölgenin en büyük şehri, "sak" kelmesinden şekillenmiş olan Sakasena ismini taşımaktaydı. Muhtemelen III. Dara'nın ordusunda savaşan Albanya temsilcileri olan Alban ve Sakasenler arasında bu yüzden ayrıca Udin ismiyle karşılaşmak imkansızdır. Azerbaycan'da yaşayan İskit/Saka boylarıyla ilgili ilginç ve önemli bilgilerden biri eski Yunan tarihçisi Herodot'un eserinde bulunmaktadır. 9 kitaptan oluşan "Tarih" eserinin I. kitabında yazar, Kaspi (Hazar) denizine dökülen Araz Nehri çevresinde kalabalık ve cesur Massaget boyunun yaşadığını ve bazılarının kendilerini İskit kabul ettiklerini kaydetmektedir.³⁵ Massagetlerin kadın hükümdarı Tomris'in topraklarını hile ile ele geçirme planı gerçekleşmediğinden, kendileriyle açık savaşa giren Medya hükümdarı II. Kiro'sun, m. ö. 530 yılında buraya yaptığı seferini tasvir eden antik tarihçi, Massagetlerin İskitler gibi giyindiklerini, onlarınkine benzer yaşam tarzına sahip

31 K. Aliyev, *Pisateli Antiçnosti ob Azerbaydjane*, SPb-Bakü, 2001, s. 60

32 K. Aliyev, *age.*, s. 67-68.

33 G. Geybullayev, *Azerbaycanlıların Etnik Tarihine Dair*, s. 50.

34 *Svod Statistiçeskikh Dannikh o Naselenii Zakavkazskogo Kraya s İzvleçennikh iz Posemeynykh Spiskov 1886 g.*, Tiflis, 1893.

35 Herodot, *age.*, s. 64.

olduklarını, hayvancılık ve balıkçılıkla uğraştıklarını, Güneş'e taptiklerini ve onun şerefine at kurban kestiklerini yazmaktaydı.³⁶

İskitler Alban boy birliğinde de yer almışlardır. Trever bu konuda şunları kaydetmekteydi:

“Alban birliğini kuran boylar arasında bir zamanlar Albanya'dan Arminiya'ya can atmış, Kür kıyısındaki verimli vadilerde, sağ kıyıda Araz'ın Kür'e döküldüğü yerden yukarıda bulunan Sakaşen'de (Sakasena), İori ve Alazan'dan (Oten-Utik vilayetinin kuzeybatısı) solda ve sol kıyıda ise Kabalaka'dan yukarı, Kafkas'ın eteklerindeki Saka ilinde meskunlaşmış olan, İskit veya Saka boylarının nesilleri de bulunmuştur.”³⁷

Kaynaklarda Sakalar gibi takdim edilen, Kuzey Sakalar (Büyük Sakalar) ve Amirgiy Sakaları³⁸ şeklinde iki gruba bölünen Massagetleri, İ. Pyankov, gerçek Türkler olarak isimlendirmektedir.³⁹ Saka, İskut (İskit) ve Kimmerlerin Ön Asya'ya seferleri sırasında bağımsız entonim olduklarını kaydeden G. Geybullayev de bu iddiayı desteklemektedir.⁴⁰

Kadim dünya tarihinin güncel sorunlarından olan İskitler konusunda çok sayıda araştırmalara rağmen, bunların etnik ve dil mensubiyetiyle ilgili ortak noktaya gelinememiş, İskitleri İran dilli ve Türk dilli kabul edenler arasındaki tartışma, çok sayıda araştırmaya rağmen azalmamıştır. Tüm ömrünü Türk halklarının tarihini ve kültürünü araştırmaya hasretmiş olan Tamara Rays'ın, İskitlerin kökeninden bahsederken kaydettiğine göre, bazıları onların Hun, diğerleri ise Türk veya Moğol olduğunu söylemektedir. Lakin asıl sorunu ekser alimler kabul etmektedir: onlar Hint-Avrupa halkları grubuna, muhtemelen İran koluna veya Hesa Naci ve diğerlerinin ihtimal ettiği gibi Ugor-Altay koluna ait olmuşlardır. İnkâr edilemez gerçek olarak şunu söyleyebiliriz ki, Asya'nın düzlük arazisinde yaşayan tüm boylar, çağdaş göçebe halklar gibi Türk dilinin lehçelerinde konuşmaktaydılar.⁴¹

36 Gerodot, *age.*, s. 68

37 K. Trever, *Oçerki İstorii i Kulture Kavkazskoy Albanii. IV v.do n.e. – VII v.n.e.*, İzd. Akadem. Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1959, s. 49.

38 B. Struve, “Etyudı po İstorii Severnogo Preçernomorıya”, *Kavkaza i Sredney Azii*, İzdatelstvo Nauka, Leningrad 1968, s. 30.

39 İ. Pyankov, “Massegeti Gerodota”, *Vestnik Drevney İstorii*, S. 2 (1975), s. 64.

40 G. Geybullayev, *K Etnogenezu Azerbaydjansev*, s. 88.

41 T. Rays, *age.*, s. 34.

Eski Yunanlar, Avrasya çöllerinin tüm göçebelerini ayırmadan İskit, Saka veya Kahlar olarak isimlendirmektedirler. Herodot ise İskitleri 4 gruba ayırmaktaydı: “1. Çifşiçi⁴², 2. Toprak süren, 3. Göçebe, 4. Çar İskitleri.”⁴³ Bu da, İskit-Saka birliğinin tek bir türde olmadığını göstermektedir. Muhtemelen Herodot’un bahsettiği İskitlerin bir kısmı Türk boylarına mesup olmuşlardır.⁴⁴ Araştırmacı L. Aliyeva, Türk olduğu ekser araştırmalarda kesinlikle şüphe doğurmayan ve kaynaklarda İskit boyları olarak kaydedilen Akatsir, Massaget, Avar gibi boylara dikkat çekerek, İskitlerin bir kısmının Türk olduğu fikrini desteklemektedir.⁴⁵ Bu yüzdendir ki, V. Miller’in topladığı 425 İskit-Sarmat isminden yalnız 167’si İran, 258’i İran kökenli olmayan, L.Zgustan’ın topladığı 613 İskit isminden sadece 286’sı İran kökenli kabul edilmiştir.⁴⁶

İskit isimlerinin etimolojisini ısrarla İran dilleri üzerinden açıklamaya çalışan araştırmacıların başarısızlığını G. Geybullayev doğru şekilde açıklamaktadır: “Antik yazarların “İskit” olarak isimlendirdiği kadim boy ve halkların bir kısmının şüphesiz Altay kökenli olmasından hareket ederek, toponim ve antroponimlerin bir kısmının Türk dilleri temelinde açıklanabildiğini gösterebiliriz.”⁴⁷

Böylece hiç de hepsi İran dilli olmayan İskit/Sakalar, Güney Kafkasya ve Azerbaycan tarihinde önemli roller üstlenmiş, İskit Çarlığı’nın temelini atmış, aynı zamanda Manna’nın devlet yönetiminde, Albanya boy birliğinde özel yere sahip olmuş ve sonralar Azerbaycan Türklerinin bir halk olarak şekillenmesinde önemli rol oynamış, Türk toplumu güçlendirmişlerdir.

Erken Ortaçağ’da Kafkasya’nın Türk Topluluğu

Milattan sonraki dönemin başlangıcında Kafkasya, büyük Türk topluluğunun yaşadığı bölgelerdendi. Toponim, hidronim, milattan sonraki dönemin başlarında rast gelinen türkizmalar ve tarihi eserlerdeki bilgiler de bu fikri desteklemekle birlikte, Güney Kafkasya’nın Türk tarihinin katmanlarını açıklamaktadır. Şunu da kaydedelim ki, Hun ve Suvar ismini ihtiva eden ve bir kısmı günümüze

42 Herodot İskitlerden bahsederken, Alazonlardan kuzeyde yaşayan İskitlerin sadece kendileri için değil, hatta ticaret amacıyla tahıl ettiklerini kaydediyor. Latşev, *age.*, s. 16.

43 Gerodot, *age.*, s. 176.

44 N. Aristov, *age.*, s. 400.

45 L. Aliyeva, *Azerbaycan Halgının Etnogenezisinde Gıççagların Yeri*, Bakı Universiteti Neşriyyatı, Bakı 2015, s. 44-45.

46 L.Aliyeva, *age.*, s. 49

47 G. Geybullayev, K Etnogenezu Azerbaydjansev, s. 299.

kadar ulaşmış olan Ağhun, Hunbeli, Bilesuvar, Suvar, Galeysuvar vs. gibi etnotoponimler, yukarıda söylenenleri onaylamaktadır. Araştırmacıların ekseriyeti artık, söz konusu dönemde Azerbaycan Türklerinin de etnogenezinde önemli rol oynamış olan Hunların yukarıda da kaydettiğimiz gibi, İskit kökenli olduğunu kabul etmekte, kaynaklarda ise sık sık İskit olarak isimlendirmektedirler. Örneğin, antik yazarlardan Dionisy, Yevstafi ve diğerleri Hunları hiçbir şüpheye mahal bırakmadan İskit boyu olarak göstermektedirler. Yevstafiy'in kaydettiğine göre, Hunlar İskit boylarından olan Kaspi halkıdır. Aynı şekilde onların arkasınca yerleşen ve Kaspi denizinin ismini aldığı Kaspi boyları da İskit boylarıdır.⁴⁸

Milattan sonraki dönemin başlangıcında Azerbaycan arazisinde yaşayan en büyük boylardan biri, günümüzde tarihçilerin tartışmasız Türk olarak kabul ettikleri Gargarlardı. F. Memmedova kendilerini, Alban boy birliğine dahil olan en eski yerli boy olarak kabul etmektedir.⁴⁹ Azerbaycan'ın hem kuzeyi hem de güneyinde bu etnonimi taşıyan çok sayıda toponimlerin (Gargarey ovalığı, Gargarçay vs.) ortaya çıkarılması, bunların oldukça geniş alanda yayıldığını göstermektedir.

Antik yazar Dionisy'nin eserine dayanan Azerbaycanlı araştırmacı Yusuf Caferov'a göre, yaklaşık 160 yılında Hazar'ın kuzeybatısındaki çöllerde Türkler yaşamaktaydı. O, Hazar sahili çöllerde yaşayan halkları, kuzeybatıdan itibaren aşağıdaki şekilde sıralamıştı: “Önceler İskitler, sonralar Unlar (Hunlar), bunların peşinden Kaspiler, daha sonra dövüşçü Albanlar ve Kadusiler bu dağlık ülkede yaşamaktaydılar. Onların yakınlığında Mard, Hirkan ve Tapurilerdir.”⁵⁰

Dionisy'nin bu bilgisi, Nikifor Vlemmid'in “Muhtasar Coğrafya” eserinde de kaydedilmektedir. “*Ben halkların (yani Hazar denizi çevresinde yaşayan-A. M.) tasvirine, kuzeybatı taraftan başlayacağım. İlk olarak, Kroniy denizi yakınlığında ve Kaspi denizinin deltasında yaşayan İskitler, peşinden Unlar, Unlardan sonra Kaspiler, sonra ise savaşçı Albanlar.*”⁵¹ Erken ortaçağ dönemi araştırmacıları Sara Aşurbeyli ve Yusuf Caferov, kaynaklara dayanarak söz konusu dönemde yani milattan sonra II. yüzyılın II. yarısında Hunların Güney Kafkasya'da yaşadıklarını kaydetmektedirler.⁵²

48 V. Latışev, *age.*, s. 207.

49 F. Memmedova, *Azerbaycanın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakü 1993, s. 91.

50 V. Latışev, *age.*, s. 186; Y. Djafarov, *Gunu v Azerbaydjane*, Azərbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakü 1993, s. 12, 13.

51 V. Latışev, *age.*, s. 293.

52 S. Aşurbeyli, *Gosudarstvo Şirvanşakhov (VI-XVI vv.)*, Elm Neşriyyatı, Bakü 1983, s. 18; Y. Djafarov, *age.*, s. 13.

Güney Kafkasya'nın Türk toplumuyla ilgili diğer bilgiler, III. yüzyılın II. yarısına aittir. Agafanel ve Movsees Khorenasi eserlerinde, Hun akınlarıyla ilgili bilgiler vermektedirler. Agafanel'in kaydettiğine göre, "son Parfiya Çarı V. Artaban (213-224) öldükten ve Sâsânî I. Erdeşir yönetimi ele geçirdikten sonra, Arşakilerden olan Çar Hüsrev "Alban ve İberlerden ordu topladı, Alan (Daryal) ve Çora (Derbent) kalelerinin kapılarını açtı. İran topraklarına saldırmak için Hun ordularını getirdi." Yazar ikinci kez Hunların ismini yaklaşık III. yüzyıl olayları ile ilgili çekmektedir.⁵³

IV. yüzyılın II. yarısındaki olaylardan bahsederken Ermeni tarihçisi Favstos Buzand da Güney Kafkasya'da Hunların ve diğer Türklerin yaşadığını kaydetmektedir. Buzand'ın verdiği bilgilere göre, Maskut padişahı Sanesa'nın Ermeni padişahı Hüsrev'in üzerine seferi sırasında topladığı orduda Hun, Pak, Tavaspar, Keçmatak, İjmak, Got, Gluar, Şiçb, Gilb, Balasic ve Yegersvanlar da vardı. "Onlar saldırdılar ve tüm Ermeni ülkesini boşdular, dağıttılar, her yere doluştular, ülkeyi tamamen viran ettiler ve Küçük Satal şehrine kadar, Atrpatakan sınırındaki Gandzak'a kadar tüm ülkeye yayıldılar."⁵⁴

V-VI. yüzyıllarda da devam eden Hun akınları, Güney Kafkasya'nın Türk toplumu daha da güçlendirmiştir. VII. yüzyılın başlarına aid anonim kaynaktan da Güney Dağıstan, Şirvan ve Hazar Denizi'nin batı kıyısında yaşayan boylar-Leg, Hun, Hazar, Zeken (Sekan), Henuk (Henav), Kasp, Şarvan, Hsran, Tavaspar, Heçmatak, İjmak, Bakan, Pikonak (Peçenek) ve Meskutların⁵⁵ ismi zikredilmektedir. Sara Aşurbeyli, kendilerini Derbend, Şeki, Muğan çölü, Şirvan, Siyezen, Hızı, Beşparmak, Tabasaran, Khaçmaz, Şamahı, Bakü ve Guba'da lokalize etmektedir.⁵⁶

Azerbaycan topraklarında yerleşen Hun birleşmelerinde, Bulgar, Halandur ve Sabirler vardı.⁵⁷ Sabirlerin Kafkasya'nın güneyinde, Azerbaycan topraklarında meskunlaşmaları, daha erken dönemde başlasa da, yoğunlaşması Kafkasya'nın kuzeyinde yaşanan etno-siyasi süreçlerle, daha doğru ifadeyle Avarların buraya gelişi ile bağlantılı olmuştur. Şöyle ki, onların Kafkasya'ya gelişiyle, burada yaşayan Türk boyu Sabirlerin, bir zamanlar güçlü olan birliği dağıldı. Sabirlerin asıl güçleri bozguna uğratıldı, sağ kalanları ise Güney Kafkasya'ya yerleştiler.

53 Y. Djafarov, *age.*, s. 14.

54 Z. Bünyadov, *age.*, s. 172-173.

55 V. Latuşev, *age.*, s. 297.

56 S. Aşurbeyli, *age.*, s. 18.

57 S. Aşurbeyli, *age.*, s. 19.

Avarlara kadar bu arazide yaşayan Hun-Bulgar boylarının birliğine de son verildi, liderlik ise Hazar ve Onogurların eline geçti.⁵⁸

Belirtmek isteriz ki, Avarlar, Kafkasya'ya gelinceye kadar Sabirlerin Azerbaycan topraklarında bulunan ve zaman zaman Sasanilere bağımlı duruma düşen Albanya devletinin (m.ö. IV yüzyıl - m. 705 yılı) arazisine akınları başlamıştı. Örneğin, 503 yılında onlar, Derbent geçidini aşarak Albanya ve İberiya'nın şehir ve köylerini ele geçirmişlerdir. Bu dönemde Sasânîlerin sınırları içinde olan bu ülkelerin topraklarından Sabirleri çıkarmak için Sasânî hükümdarı Kubat, kumandan Şapur'u 12.000 kişilik orduyla gönderir. Sabirler, kuzeye doğru çekilirler. Tarihçi Sara Aşurbeyli'ye göre Sabirler, VI. yüzyılın ortalarında Kafkasya'da daha güçlü ve kalabalık bir halk idiler. Albanya'nın kuzeyini tamamen ele geçirmiş ve burada artık oturak hayata geçmişlerdi.⁵⁹

Böylece, Avarların Kafkasya'ya gelişi, başlayan bu süreci daha hızlı tamamlamış, Sabir ve Hun/Bulgar boyları, Kür ve Aras nehirleri arasında ve Kür nehrinden kuzeye yerleşerek oturak hayata geçmişlerdir.

Albanya'nın kuzeybatı vilayeti Kambisena'da Savirler, Alban, Lpin, İskit ve Sakaların varisleriyle birlikte yaşamaktaydılar. Albanya'nın ilk başkentinin bulunduğu Gabele vilayeti de bu vilayetlerdendi. Burada Keçmatak, İlgimak, Gluar, Gat, Savir, Hazar, Bulgar ve Barsiller yaşamaktaydılar.⁶⁰ İsimlerini sıraladığımız boylar arasında Savir, Hazar, Bulgar ve Barsiller, Türk boylarıydı. Alban bilimci F.Memmedova'nın, "Albanya'nın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası" eserinde, Albanya'nın farklı idari birimleriyle ilgili verdiği bilgilerin istatistiğine göre, VI-VII. yüzyıllarda Albanya'nın neredeyse tüm idari birimlerinde- Gabele, Şeki, Kambisena, Çola, Eceri, Paytakaran, Uti, Girdman, Arsak ve Sünik'te Türk halkı yaşamaktaydı.⁶¹

Tarihin sonraki aşamalarında Güney Kafkasya'da ve Azerbaycan'da Türk topluluğu daha da güçlenmiştir. Araplar Azerbaycan'ı istila ederken, bu arazide Türk boylarıyla karşılaşmışlardır. Arap yazar İbn Hişam'ın naklettiği bir rivayet, erken ortaçağda Türklerin Güney Kafkasya ve Azerbaycan'daki konumunu ve yerini açık bir şekilde göstermektedir. Rivayete göre, Emevî halifesi Muaviye,

58 Y. Djafarov, *age.*, s. 98-101.

59 S. Aşurbeyli, *age.*, s. 62-63.

60 F. Memmedova, *age.* s. 84, 86.

61 F. Memmedova, *age.*, s. 79-105.

bir defasında eski tarihten haberdar olan Yemenli Abid ibn Şariye'ye şöyle bir soru sorar: “*Türkler ve Azerbaycan ne demektir? Abid cevap verir: ‘Azerbaycan eskiden beri Türklerin yaşadığı ülkedir.’*”

Z. Bünyadov, kaynaktaki bilgiyle ilgili görüşlerini açıklarken şöyle demektedir: “*Bu rivayeti şüphe altına almak mümkündür. Lakin 1126 yılında, Farsça yazılmış anonim bir eserde de söz konusu rivayetle karşılaşmaktayız. Bu kaynaktaki da şöyle denmektedir: ‘Azerbaycan eskiden Türklerin elinde olan bir ülkedir.’*”⁶²

Sonuç

Böylece araştırmalara dayanarak denebiliriz ki, Güney Kafkasya Türklerinin tarihiyle ilgili hakim düşünceye dönüştürülmüş olan “Türkleşme” düşüncesinin iddia edilen şekilde, yani İran dilli ve Kafkasya dilli ahalinin Türkleşmesinin, hiç bir bilimsel temeli bulunmamaktadır. Azerbaycan’da yaşayan İran dilli ve Kafkasya dilli halk, bu gün de etnik kimliğini muhafaza etmektedir.

Oğuz-Selçukluların Azerbaycan’a seferine kadar, burada güçlü ve kalabalık bir Türk topluluğu vardı. Bu topluluk, akınlar sonucunda sadece şekillenmişti. Gobustan damgalarının erken Türk damgaları ile mukayesesi, Türk akınlarının başlangıcına kadar burada Türklerin bir merkezi, çekirdeğinin, Z. Bünyadov’un tabiriyle desek, aborjin Türklerin⁶³ bulunduğunu göstermektedir.

Gargarlar ise Azerbaycan’ın günümüzde bilinen en eski yerli Türk topluluğuydu. İskit/Saka, Hun/Bulgar/Suvar, Kıpçak/Oğuz akınları ve bundan sonrakiler, buradaki Türk topluluğunun sayısını artırmış ve daha da güçlendirmiştir. Kaynaklardan anlaşılmaktadır ki, VII. yüzyılda Azerbaycan’ın güney ve kuzey topraklarını ve Güney Kafkasya’yı işgal eden Araplar, Azerbaycan’ı eskiden Türklerin yaşadığı ülke olarak tanımışlardır. 1054 yılında Azerbaycan’ın güneyini, 1066 yılında ise kuzeyini boyun eğdiren Selçuklular da bu manzara ile karşılaşmışlardır.⁶⁴

Milattan sonra II-XI. yüzyıllarda ve sonrasında bölgeye yerleşen Türkler, kendilerinden önceki teşkilatlanmanın bir parçasına dönüşmüşlerdir. Sakasena, Sakandere, Sakantala, Sakan yerleşim birimi, Zagatala (Sak-a-tala), Balasakan, Varsak, Arcakh (Arsak, Ersak), Sisikan, Gargarey ovalığı, Gargarçay, Ağhun,

⁶² Z.Bünyadov, *age.*, s. 174.

⁶³ Z.Bünyadov, *age.*, s. 171

⁶⁴ M. Şrifi, *IX Esrin II Yarısı-XI Esrlerde Azerbaycan Feodal Dövlətləri*, “Elm” Neşriyyatı, Bakü 1978, s. 253-253.

Hunbeli, Bilesuvar, Suvar, Galeysuvar, Varkhian ve onlarca bu gibi etnotoponimler, bölgede süren etnik süreçleri ve Türk'ün tarihinin katmanlarını açık bir şekilde göstermektedir. B. Gukasyan, "Moisey Utili'nin "Alban Tarihi"nde Türkizmalar" isimli makalesinde bu meseleye doğru bir şekilde yaklaşmaktadır:

"Son yıllarda araştırmacıların dikkatini, Azerbaycan arazisinde mevcut olan İber/Kafkas dillerindeki kadim Türk dili katı celbetmektedir. Bu dil katları, şöyle bir ihtimali ortaya atmaya imkan vermektedir: "Azerbaycan'da XI. yüzyıla kadar da Türk dili mevcut olmuştur ve Türk dilini Azerbaycan'a Selçukluların (XI) getirdiği şeklinde mevcut düşüncenin kabulü mümkün değildir. Çünkü, bu Türk dilinin kısa tarihi bir zamanda yabancı dil ortamında (20'ye yakın Kafkas ve İran dillerinin çevresinde-V. G.) şekillenmiş ortak edebi dile dönüşmesi oldukça zordur."⁶⁵

Bu sırada yerel kaynaklardaki türkizmaları da özellikle kaydetmek gerekir. İlginçtir ki, Ermeni ve Gürcü dilindeki kaynaklarda araştırmacılar yeteri kadar türkizmaları ortaya çıkarmışlardır.

Türkizmaların alındığı "Alban Tarihi" eseri, VII. yüzyıla ait yegane yazılı yerel kaynaktır.⁶⁶ Eserin tarafımızdan bilinen en eski nüshası, orjinal dilde değil, kadim Ermeni dilindedir. İşte bu nüshada eserin çevirmenlerinin çevirmekte zorlandıkları çok sayıda türkizma ortaya çıkarılmıştır: Çopayi çopaycı, avcı, hakan, tarkan, şad, yabgu, tangrihan, turkan, tudun vs.⁶⁷

Böylece, sonuç olarak belirtelim ki, Güney Kafkasya ve Azerbaycan'da Türkleşme süreci, aslında hakim düşünceye dönüştürülmüş "İran dilli ve Kafkas dilli halkın Türk dilli olması" şeklinde değildi. Türkleşme süreci, yalnız Türk aborjinlerin güneyden gelen Oğuzlar ve kuzeyden gelen Kıpçaklarla karışması sonucunda asimilasyonundan sonra başlamış ve gittikçe hızlanarak XI yüzyılda Azerbaycan arazisinde Türklerin tek bir halk olarak teşekkülü ile tamamlanmıştır.

65 V. Gukasyan, *Türkizmi v "İstorii Alban" Moiseya Utiskogo*, s. 239.

66 M. Kalankatuklu. Albaniya tarihi, "Elm" Neşriyyatı, Bakü 1993.

67 V. Gukasyan, agm., s. 241-250.

Kaynaklar

1921, 1927, 1937, 1978 Yılı Azərbaycan SSC Anayasaları. http://files.preslib.az/projects/remz/pdf/atr_kons.pdf

1937 Yılı Genel Nüfus Sayımı: Genel Sonuçlar. Belgeler ve Materyaller Dergisi, 2007, Moskva: ROSSPEN. <http://www.demoscope.ru/weekly/2009/0373/biblio05.php>

1939 Yılı Genel Nüfus Sayımı. <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rnazerbaijan.html>

Alekseyev, V., *V Poiskakh Predkov*, “Sov. Rossiya”, Moskova 1972.

Aliyev, İ., *Oçerki Po Drevney İstorii Azerbaydjana*, İzd. Akadem. Nauk Azerbaydjanskoy SSR, Bakü 1956.

Aliyev, K., *Pisateli Antiçnosti ob Azerbaydjane*, SPb –Bakü 2001.

Aliyeva, L., *Azərbaycan Halğının Etnogenezisində Gıpçagların Yeri*, Bakı Universiteti Neşriyyatı, Bakü 2015.

Aristov, N. “Zametki Ob Etniçeskom Sostave Tyurksikh Plemen i Narodnostey i Svedeniya Ob İkh Çislennosti”, *Živaya Starina*, 1896, vıp. III-VI, s. 285-286.

<http://kronk.spb.ru/library/aristov-na-1896-01.htm>

Aşurbeyli S. , *Gosudarstvo Şirvanşakhov (VI-XVI vv.)*, Elm Neşriyyatı, Bakü 1983.

Bünyadov, Z., *Azərbaycan VII-IX Esrlerde*, Azərneşr, Bakü 1989.

Cavadov, G., *Azərbaycanın Azsaylı Khalqları ve Milli Azlıqları*, Elm Neşriyyatı, Bakü 2000.

Djafarov, Y., *Gunnı v Azerbaydjane*, Azərbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakü 1993.

Gaşgay, S. , *Manna Dövleti*, Azərneşr, Bakü 1993,

Gerodot, *İstoriya*, Olma – Press, Moskva 2004.

http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_Herodotus_2004/e_dzherela_Herodotus_2004.pdf

Geybullayev, G., *K Etnogenezu Azerbaydjansev*, Elm, Bakü 1991.

Geybullayev, G., *Azərbaycanlıların Etnik Tarihine Dair*, Elm, Bakü 1994.

Gukasyan, V., *Tyurkizmi v “İstorii Alban” Moiseya Utiyskogo*.

https://books.google.az/books?id=hqzRDQAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Kalankatuklu, M., Albaniya tarihi, Mkhitar, Goş, Alban salnamesi, Elm, Bakü 1993.

Latifova, E, *İlisuyskoye Sultanstvo*, “Şerg-Gerb” Neşriyatı, Bakü 2010.

Latışev, V., *İzvestiya Drevnikh Pisateley Greşekikh i Latinskikh o Skifi i Kavkaze*, T.I, SPb, Tipografıya İmperatorskoy Akademii Nauk, 1890.

https://docviewer.yandex.az/view/0/?*=u26devNcy8IwLvKc6RBPqcO4R4J7InVybcI6InlhLWRpc2stcHVibGljOi8vczI2UFR1MUlhdklJME9UcjJmK3VQZkZGYlNoZWx0QTZPc3QyaHVWYlc3UT0iLCJ0aXRzZSI6IkxhdHlzaGV2X2l6dmVzdG15YV9kcmV2bml0X3Bpc2F0ZWxleV9ncmVjaGVza2loX2lfbGF0aW5za2loX29fU2tpZmlpX2lfs2F2a2F6ZS5fMTg5MC5wZGYlLCJ1aWQjOiIwIiwibm9pZnJhbWUiOmZhbnHNILCJ0cyI6MTUyNzUxNzU0NjYzOX0%3D

Memmedova, F., *Azərbaycanın Siyasi Tarixi ve Tarixi Coğrafiyası*, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakü 1993.

Miller, B., “K Voprosu o Yazike Naseleniye Azerbaydjana do Oturęeniya Etoy Oblasti”, *Uç. Zapiski İENK*, vıp. I, Moskva 1930.

Novoselsov, A., Paşuto V., Çerenin A., *Puti Razvitiya Feodalizma*, Moskva 1972.

Oranskiy, İ., *Osnovi İranskogo Yazıka. Drevneiranskiye Yazıki*, Moskva 1979.

Piotrovskiy, B., *Vanskoye Tsharstvo*, Moskva, 1959.

Pyankov, İ., “Massegeti Gerodota”, *Vestnik Drevney İstorii*, Sy. 2 (1975).

Rays, T, *Skifi. Stroiteli Stepnikh Piramid*, Tsentrpoligraf, Moskva 2003.

Struve, B, “Etyudi po İstorii Severnogo Preçernomorya”, *Kavkaza i Sredney Azii*, İzdatelstvo Nauka, Leningrad 1968.

Sümer, F., Azərbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1957, s. 429-447 <https://daftareyaddasht.files.wordpress.com/2014/07/faruk-sumerazturk.pdf>

Svod Statistiçeskikh Dannıkh o Naselenii Zakaavkazskogo Kraya s İzvoļçennıkh iz Posemeynikh Spiskov 1886 g., Tiflis, 1893.

Şerbak, A., Bolyaçev, L., Platonova Y., “İstoriya Sovetskoy Nasionalnoy Politiki: Kolebaniya Myatnika”, *Politiçeskaya Nauka*, Sy.1 (2016).

Şerifli, M., *IX Esrin II Yarı-XI Esrlerde Azerbaycan Feodal Dövtleri*, “Elm” Neşriyyatı, Bakü 1978.

Trever, K., *Oçerki İstorii i Kulture Kavkazskoy Albanii. IV v.do n.e. – VII v.n.e.*, İzd. Akadem. Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1959.

Volkova, N., “Etniçeskiye Prosesi v Zakavkazye v.XIX-XX vv.”, *Kavkazskiy Etnograf*, sb. IV, Moskva 1969.